

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال پنجم / شماره هفدهم / پاییز ۱۴۰۲

DOI: 10.22034/icrs.2023.189413

سراهای تجاری در غرب جهان اسلام، بررسی موردی فندُق تا سده دهم هـ ق

الهام امینی کاشانی^۱

(۹۸-۱۰۸)

چکیده

بازرگانی یا تجارت یکی از مهمترین بخش زندگی مردم از گذشته‌های دور بوده است که مردم از طریق آن می‌توانستند نیاز خود به کالاهای مختلف را از طریق مبادله با یکدیگر برطرف کنند؛ در واقع نیاز به کالاهای مختلف که در سرزمینی وجود نداشت و یا بسیار محدود بود راه را برای سفرهای تجاری بازکرد تا تاجران و بازرگانان بتوانند کالاهای مختلف و مورد نیاز مردم شهرشان را از شهرها و سرزمین‌های دیگر تأمین کنند، بنابراین گسترش سفرهای تجاری نیاز به سرپناه‌های مختلف را در طول مسیر تا شهر مقصد به وجود آورد؛ چرا که تاجران و دیگر مسافران نیاز داشتند در مکان‌های خاصی اقامتی کوتاه داشته باشند تا علاوه بر استراحت به خرید و فروش نیز بپردازند. فندُق یکی از این سرپناه‌ها بود که آن را می‌توان با تفاوت‌هایی با خان (سرای و کاروانسرای) مترادف دانست. این پژوهش بر آن است تا با استفاده از منابع موجود به این پرسش پاسخ دهد که فندُق‌ها در غرب جهان اسلام چه مکانی‌هایی بود و چه کارکردهایی داشتند. به نظر می‌رسد فندُق بیشتر یک سرای تجاری با امکان اسکان موقت تاجران و مسافران بود که در داخل شهرها ساخته می‌شد، اما شکل ظاهری بنا و حتی کارکردهای آن براساس نوع اقامت مسافران و شرایط موجود در هر دوره متفاوت بود.

واژه‌های کلیدی: فندُق، کارکرد، تجارت، اسکان موقت، غرب جهان اسلام.

۱. استادیار گروه مطالعات غرب جهان اسلام، بنیاد داتره المعارف اسلامی، تهران، ایران. e.amini@rch.ac.ir

مقدمه

سفر یک نیاز حیاتی برای انسان است، چه انسان از گذشته‌های دور دریافت که برای تهیه مایحتاج ابتدایی خود نیاز به تغییر مکان و کشف سرزمین‌های جدید دارد. با گذشت زمان و کشف سرزمین‌های مختلف و توسعه راه‌ها سفر و دیدگاه افراد نسبت به آن تغییر کرد و سفر فرصتی شد برای کسب تجربه، مهارت و شناخت هستی، چنانکه خداوند نیز در قرآن کریم انسان‌ها را بارها به سفر برای شناخت بیشتر از خود و آشنایی با زندگی گذشتگان دعوت کرده است از جمله خداوند در آیه ۴۴ سوره مبارکه فاطر می‌فرماید: «آیا در زمین گردش نمی‌کنند تا بنگرند سرانجام کسانی که پیش از ایشان زندگی می‌کردند چگونه بود (با اینکه) آن گروه از ایشان قدرتمندتر بود».

در این میان یکی از مهمترین شکل‌های سفر، سفرهای تجاری بوده است. در این نوع سفر بازرگانان با انتقال کالاهای مختلف به سرزمین‌های دور و نزدیک علاوه بر کسب درآمد، نیاز مردمان را نیز بدین کالاها تأمین می‌کردند. آنان در طول مسیر و یا شهرهای مختلف در کاروانسراها اقامت می‌کردند. این کاروانسراها که در سرزمین‌های مختلف با اسامی گوناگونی همچون کاروانسرا یا خان، قیصاریه، وکاله و فندق و ... شناخته می‌شدند، بناهایی خارج و داخل شهرها بودند که از لحاظ وسعت، خصوصیات معماری و نوع اقامت مسافران در آنها متفاوت بودند، چه این سراهای تجاری علاوه بر اینکه اقامتگاهی اغلب کوتاه مدت برای مسافرانشان بودند، اهمیت اقتصادی نیز داشتند و با انواع داد و ستد داخلی و خارجی که در این مکان‌ها و یا به واسطه آنها انجام می‌شد از مهمترین مراکز مالی و اقتصادی شهرها نیز به شمار می‌آمدند.

فندق از جمله این مکان‌ها بود که در داخل شهرها ساخته می‌شد و هر دو کاربرد اقامتی و تجاری را داشت. فندق تقریباً مترادف با معنای خان یا کاروانسرا در کل سرزمین‌های اسلامی متداول بود، اما رواج آن نسبت به واژه خان در سرزمین‌های شرق جهان اسلام کمتر بود و در مقابل این واژه در غرب جهان اسلام در کنار اصطلاحات دیگر بیشتر به کار می‌رفت. اوج شکوفایی استفاده از این واژه در سرزمین‌های غرب جهان اسلام از سده پنجم تا دهم است و کم کم پس از این سده واژه فندق معنای کاربردی خود را از دست داد به صورتیکه امروز تنها به معنای مهمانسرا به کار می‌رود.

درباره فندق و کارکردهای مختلف آن پژوهش خاصی جز بعضی مدخل‌های کوتاه دانشنامه‌ای همچون

مقاله:

انجام نشده و در مقالات دیگر تنها ذیل اصطلاح بزرگتری همچون مدخل "بازار" در جلد اول *دانشنامه جهان اسلام* بدان اشاره‌ای کوتاه شده است. از این رو پژوهشی هر چند موجز درباره فندق و کارکردهای آن ضروری می‌نماید. گفتنی است که اطلاع منابع از فندق نیز بر خلاف برخی اصطلاحات دیگر همچون خان به ویژه در غرب جهان اسلام چندان نیست، از این رو در مواردی از داده‌های منابع شرق جهان اسلام که در موارد خاصی از فندق سخن گفته‌اند استفاده شده است.

در مجموع در این پژوهش سعی شده است که ضمن بررسی معنا و خاستگاه این واژه بدین سؤال پاسخ دهد که فندق‌ها در غرب جهان اسلام به عنوان یک سرا یا بنگاه تجاری چه مکانی‌هایی بودند و چه کارکردهایی داشتند؟ و آیا کارکردهای آنان تنها به اقامت و تجارت محدود می‌شد؟

معنای فندق و خاستگاه آن

درباره ریشه واژه فُنْدُق/فُنْتُق دو نظر وجود دارد؛ لغت‌نویسان مسلمان بدون اشاره به ریشه آن، فندق را واژه‌ای در زبان شامی می‌دانند (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵: ۲۶۱؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۹: ۳۰۶؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۲۲۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۰: ۳۱۳)؛ اما به نظر می‌رسد فندق در اصل واژه‌ای یونانی برگرفته از "پاندوکسیون" به معنای اقامتگاه بوده باشد که در زبان سریانی "پوتکا"² در عبری "پونداک"³ در یونانی بیزانسی "فونداکس"⁴ در لاتین قرون وسطی "فوندیکم"⁵ و در نهایت در عربی به صورت الفُنْدُق معرب شده است (Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza, 1976: 113; scharabi, 1985: 27). منابع دوره اسلامی از نظر معنایی، فندق را مترادف با خان به کار برده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۵: ۲۶۱؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۹: ۳۰۶؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۲۲۷؛ مقریزی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۷۰، ص ۲۲۴) با این تفاوت که خان در سرزمین‌های مختلف در معانی بازار یا کاروانسرا به کار رفته که این کاروانسرا می‌توانسته در داخل شهر یا پیرامون آن ساخته شده باشد، اما فندق‌ها اغلب در درون حصار شهر ساخته می‌شدند. (نک: ادامه مقاله)

-
1. Πανδοκίον
 2. putqā
 3. pundāq
 4. phundax
 5. fundicum

اولین کاربردهای واژه فندق به دوره امویان در شام باز می‌گردد و شاید از همین روست که لغت نویسان آن را واژه‌ای شامی دانسته‌اند. (شهابی، ۱۹۹۹، ج ۳: ۹۶؛ برای نمونه نک: یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۲۲۷؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۰: ۳۱۳) ساخت فندق در غرب جهان اسلام به قرن‌های پنجم و ششم باز می‌رسد که ایوبیان (۵۶۴ تا پایان قرن نهم ق) در مصر و شام و مرابطون (حک: ۴۵۴-۵۴۱ ق) در مغرب فندق‌هایی را بنا کردند و ساخت این فندق‌ها چنان رواج یافت که گاه در یک شهر چند صد فندق وجود داشت. (ادریسی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۵۳۶؛ لئون افریقایی،^۱ ص نیز نک: ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۲: ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۸؛ شهابی، ۱۹۹۹، ج ۳: ۹۸-۹۶) ساخت فندق در دوره‌های بعد یعنی دوره حکومت موحدون (۵۲۴-۶۶۸ ق) و مرینیان (۶۱۴-۸۹۶ ق) نیز ادامه داشت. فندق‌هایی همچون النَّجَّارین و التَّطَوَّانین و فندق اللُّبَّادَه در زمره قدیم‌ترین این فندق‌ها از دوره مرینیان تا به امروز همچنان باقی مانده است. (scharabi, 1985: p 182) ساخت فندق با ویژگی‌های کاربردی خود از حدود قرن دوازدهم منسوخ شد و امروزه واژه فندق در میان عرب‌زبانان در معنای هتل یا همان مهمانسرا به کار می‌رود.

شکل ظاهری فندق

ساختمان فندق بنایی در دو تا سه طبقه و شامل یک حیاط میانی بود که اتاق‌هایی به هم پیوسته دورتا دور آن را فرا گرفته بود. هر طبقه متشکل از چندین اتاق بود که گاه مجموع این اتاق‌ها به شمار صد می‌رسید. اتاق‌ها در هر طبقه مشرف به هم بود و درهای آنها به یک راهروی مشترک باز می‌شد. طبقات همکف و اول از طریق ایوان و رواق به حیاط راه داشتند و و راهروهای طبقات بالاتر در درون ساختمان واقع بودند. اتاق‌های طبقات بالا برای اقامت مسافران به کار می‌رفت و اتاق‌های طبقه همکف و اول شبه دکان‌هایی بودند که به تاجران این اجازه را می‌داد تا کالاهای خود را به راحتی به مشتریان عرضه کنند و خریداران نیز به راحتی بتوانند کالاهای خود را در فندقها بیابند. حیاط نیز برای انبار کالاها و نگهداری مرکب‌ها و احشام بود. همچنین در حیاط فندق معمولاً یک آب‌گناه و چندین آبریزگاه وجود داشت. هر فندق مسئولی داشت که به امور آن رسیدگی می‌کرد و تأمین امنیت جانی و مالی مسافران برعهده او بود (جزنائی، ۱۴۱۱: ص ۷۷؛ لئون افریقی، ۱۹۸۳: قسم ۱: ۲۳۷-۲۳۶؛ مارمول کاربخال، ۱۴۰۸-۱۴۰۹: ج ۲: ۱۴۷؛ scharabi, 1985: p 70)؛ چنانکه در فندق مسرور در مصر که محل اقامت تاجران سرشناس

شامی بود صندوق‌هایی از طلا و نقره وجود داشت که تاجران می‌توانستند پول و اشیاء گران قیمت خود را در آنها به امانت گذارند (مقریزی، ۱۴۱۸: ج ۳: ۱۶۸).

انواع فندق

به طور کلی فندق‌ها در طول سده‌های مختلف از نظر شکل بنای ظاهری و یا محل‌های متدوال ساخته شدنشان در درون شهر تغییر چندانی نداشتند. مالکیت این فندق‌ها نیز جز در موارد خاص بیشتر خصوصی بود که نسبت به حکومت تعهداتی داشتند که باید انجام می‌دادند، از این رو شاید بتوان تنها تفاوت فندق‌ها را در نوع خدماتی دانست که به مسافران خود ارائه می‌دادند، در واقع فندق‌ها بر اساس اینکه میزبان چه صنفی از مسافران و تاجران بودند و چه امکاناتی را در اختیار آنان می‌گذاشتند گاه در شکل ظاهری بنا با یکدیگر تفاوت‌هایی داشتند. هرچند فندق‌ها را بیشتر در منطقه اصلی بازار در خیابان اصلی، و در نزدیکی به دروازه شهر می‌ساختند تا مسافران و تاجران برای تأمین نیازهای اولیه خود به مکان‌های مهمی چون حمام، مسجد و بازار دسترسی داشته باشند، اما به طور معمول فندق‌هایی که در کنار مساجد جامع ساخته می‌شدند محل اقامت بازرگانان متمول عرب بودند. این فندق‌ها ساختمان‌هایی مجلل داشتند و امکانات خوبی برای رفاه مسافران فراهم می‌کردند. دسته دیگر فندق‌های بودند که برای تاجران غیرعرب به ویژه اروپاییان ساخته می‌شدند. فندق خان خلیلی در فاس نمونه‌ای از این نوع فندق‌ها بود. این فندق همچون کاخی بزرگ و مجلل در بنایی سه طبقه بسیار محکم و استوار ساخته شده بود. طبقه همکف شامل اتاق‌هایی بود که بازرگانان کالاهای تجاری خود را به مشتریان عرضه و در آنجا داد و ستد می‌کردند و طبقات بالا استراحتگاه و محل اقامت آنان بود. از آنجایی که تاجران کالاهای خاص و گرانبها همچون تاجران ادویه، سنگ‌های قیمتی و منسوجات در این فندق‌ها رفت و آمد می‌کردند. هزینه نگهداری و تأمین امنیت کالاهای آنان در انبارها بسیار سنگین بود و آنان بهای هنگفتی به صاحبان فندق می‌پرداختند. دسته سوم از فندق‌ها نیز مختص به اهالی شهر بود و اغلب مردان و زنان مجرد یا بیوه که خانه و خویشاوندی نداشتند در این فندق‌ها ساکن می‌شدند. در واقع این فندق‌ها مسافرخانه‌های ارزان قیمتی بودند که با وجود وسعت و ظاهر بنا هیچ امکان رفاهی نداشتند و اتاق‌ها فاقد تخت و اثاثیه بودند و صاحبان فندق فقط یک پتو و یک تشک خواب به میهمان‌ها می‌دادند و میهمان‌ها اگر می‌خواستند غذا بخورند یا باید غذایشان را می‌خریدند یا خود غذا می‌پختند. (مقریزی،

۱۴۱۸: ج ۳: ۱۶۸؛ لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۱: ۲۳۷-۲۳۶، قسم ۲، ص ۲۰۵؛ مارمول کاریخال، ۱۴۰۸-۱۴۰۹، ج ۲: ۱۴۷؛ برای اطلاع بیشتر نک ادامه مقاله)

علاوه بر این فندق‌ها که مالکیت آن شخصی بود برخی فندق‌ها به ویژه در دوره ممالیک وجود داشتند که دولتی بودند. بنا و امکانات این فندق‌ها با فندق‌های خصوصی تفاوت چندانی نداشت، جز آنکه اداره آنها بر عهده شخصی بود که او را فنادقی می‌خواندند و او برای اداره کارهای این سرای تجاری از طرف حکومت تعیین می‌شد. مسافران این فندق‌ها بیشتر تاجران خارجی و غیر عرب بودند که اغلب کالاهای خاص و گرانیها عرضه می‌کردند. این فندق‌ها یکی از منابع درآمدزایی حکومت به شمار می‌رفت، چرا که هزینه اقامت تاجران و تعرفه‌هایی که از سود حاصل از معاملات آنان گرفته می‌شد، مستقیماً از طریق فنادقی به حکومت پرداخت می‌شد. (بدور، ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۱۳۲)

کارکردهای فندق

از آنجایی که فندق‌ها سراهای تجاری با امکان اقامت موقت بودند، پس دو کارکرد اصلی این مکان‌ها جنبه اقامتی و تجاری آن بود ولی در کنار این دو کارکرد، فندق‌ها گاه با توجه به شرایط جامعه آن روز کارکردهای دیگری نیز پیدا می‌کرد. به طور کلی کارکردهای فندق‌ها از این قرارند:

۱. اقامت

اولین و مهترین کاربرد فندق‌ها برای اقامت و استراحت مسافران بود. همانطور که پیش از این اشاره شد تاجران و مسافران هر کدام به نسبت تمکن مالی می‌توانستند فندقی را انتخاب کنند که شرایط بهتری را برای سکونت موقت آنان در اختیارشان می‌گذاشت. هر فندق نیز مسئولی داشت که امنیت مالی و جانی مسافران را تأمین می‌کرد، ابن بطوطه به فندق‌هایی - در اینجا بیشتر مترادف با خان- در کشور چین اشاره می‌کند که هر کدام مسئولی به همراه مردان نظامی و اسب سوار داشت که وظیفه تأمین امنیت مسافران بر عهده آنان بود. مسئول فندق هر شب پس از مغرب اسامی مسافران را بر روی کاغذی نوشته بر آن مهر می‌زد و در فندق را تا صبح می‌بست. صبحگاه پس از خواندن نام مسافران و اطمینان از سلامت جانی و مالیشان درهای فندق را باز می‌کردند. (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ج ۴: ۱۳۴) فندق‌ها اولین وسایل مورد نیاز مسافران را همچون اتاق و اسباب و اثاث ابتدایی آن تأمین می‌کرد و علاوه بر آن هر فندق چاه یا استخری از آب برای رسیدگی به مرکب‌های مسافران و چندین آبریزگاه داشت. فندق‌ها در جایی ساخته می‌شدند که مسافران به راحتی به مسجد، حمام و دکان‌هایی برای خرید مایحتاجشان دسترسی داشتند و از این رو

در مدت اقامتشان با آسودگی به کار و تجارت خود مشغول بودند. (ابن بطوطه، ۱۴۱۷، ج ۱: ۲۳۲؛ لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۱: ۲۳۶)

لئون افریقی در زمان خود یعنی قرن نهم به فندق‌هایی در شهر فاس اشاره می‌کند که محل اقامت برخی از شهروندان خاص بود و مسافران غریبه در این فندق‌ها اقامت نمی‌کردند. این فندق‌ها محل اقامت مردان و زنان روسپی بود. این مردان ریش خود را می‌تراشیدند و مانند زنان لباس زنانه می‌پوشیدند و خود را می‌آراستند و گفتار زنان را تقلید می‌کردند. ساکنان این فندق‌ها خانه و خانواده نداشتند و هرکدامشان یک یا دو اتاق اجاره می‌کردند. امکانات فندق برای این افراد تنها شامل یک پتو و یک تشک بود و غذای خود را نیز باید خودشان می‌خریدند یا می‌پختند. کارهای ممنوعه همچون مجوز خرید و فروش مشروبات الکلی بدون نظارت حکومت در این فندق‌ها وجود داشت و از این رو این فندق‌ها همواره محل رفت و آمد افراد بدنام و مست بود. (لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۱: ۲۳۷، ۲۳۸؛ مارمول کاربخال، ۱۴۰۸-۱۴۰۹، ج ۲: ۱۴۸-۱۴۷)

۲. تجارت

فندق‌ها در کنار اقامتگاه تاجران کارکرد تجاری نیز داشتند و می‌توانستند در ذخیره سازی و توزیع محصولات و قیمت کالاها نقش داشته باشند. در واقع فندق‌ها بازاری برای ارائه کالاها و خرید و فروششان بودند. گاهی شمار تاجران بزرگ و ثروتمند برای ارائه کالاهای متنوع در کنار تاجران کوچک چنان برتری می‌یافت که برخی از فندق‌ها در تنوع کالا و چگونگی عرضه آن با بزرگترین بازارها در شهرهای مختلف قابل مقایسه بودند. (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج ۲: ۴۳۳) برخی از آنها محل عرضه کالاهای گرانبهایی همچون سنگ‌های قیمتی و ادویه و پارچه بودند که در همه جا یافت نمی‌شد. (مقریزی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۶۸؛ لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۲: ۲۰۶) این فندق‌ها در ارائه کالاهای تجملی با کیفیت و گران‌قیمت شبیه به بازارهای آزاد بودند. مشتریان این بازارها اغلب بزرگان و ثروتمندانی بودند که محصول مورد نظر خود را اغلب در بازارهای معمولی شهرها پیدا نمی‌کردند و این کالاها را با قیمت گزاف از تاجران می‌خریدند، چنانکه در قاهره فنادق اقمشه (پارچه) نمونه‌ای از این فنادق به شمار می‌آمد. به گزارش لئون افریقی، این فندق‌ها شامل تعداد زیادی مغازه است. در فندق اول پارچه‌های خارجی درجه یک فروخته می‌شد مانند پارچه بعلبک که پارچه نخی بسیار نرمی بود و پارچه‌های موصلی که به لطافت و ماندگاری مشهور بودند. تمام شخصیت‌ها و افراد برجسته برای تهیه لباس و عمامه خود از این پارچه‌ها استفاده می‌کردند. پس از آن فندق‌هایی بود که در آنها زیباترین پارچه‌های

ایتالیایی همچون ساتن و مخمل فروخته می‌شد. همچنین فندق برای خرید و فروش پارچه‌های پشمی وجود داشت که از تمام کشورهای اروپا همچون ونیز و مایورکا بدانجا وارد می‌شد و بعد از آن فندق‌هایی بود که پارچه‌هایی از موی بز در آن عرضه می‌کردند. (لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۲: ۲۰۵)

مرکز توجه واقع شدن برخی فندق‌ها در ارانه محصولاتشان و رفت و آمد زیاد مردم و تاجران بدانجا گاه سبب می‌شد که فندق‌ها نام خود را از این کالاها وام بگیرند مثل فندق الاقمشه (برای عرضه پارچه)، فندق الرز (برای عرضه برنج)، فندق الزيت (برای عرضه روغن)، فندق دار البطیخ یا فندق دار التفاح که همانطور که از نامش پیداست مربوط به خرید و فروش میوه بود و در این فندق انواع سیب و گلابی و به را از باغ‌های حومه قاهره و سرزمین شام بدانجا می‌آوردند و از آنجا به بازارهای قاهره و مصر و شهرهای دیگر می‌فرستادند. (مقریزی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۷۰؛ ابن زیات، ۱۴۲۷: ۱۶۷؛ بقاعی، ۱۴۲۲، ج ۲: ۱۱۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵، ج ۳۶: ۳۶۹، ج ۵۸: ۱۰۲) همچنین صاحبان حرفه‌ها و صنعتگران در هر شهر از فرصت وجود فندق‌ها استفاده کرده مغازه‌هایی را در کنار این بناها برپا می‌کردند و محصولات و صنایع خود را به تاجران و مشتریان این فندق‌ها می‌فروختند. (ابن حوقل، ۱۹۳۸، ج ۲: ۴۳۳؛ لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۲: ۲۰۵)

۳. کارکردهای دیگر

فندق‌ها به سبب کارکرد اقامتی و تجاری خود بسیار درآمدزا بودند؛ درآمدهای این فندق‌ها از هزینه‌ها، تعرفه‌ها، اجاره و وقف تأمین می‌شد و از این رو یکی از مهمترین منابع مالی برای حکومت نیز به شمار می‌آمدند، منبع درآمدی آنان چنان بود که گاه حکومت‌ها فندق‌های حکومتی می‌ساختند تا مستقیماً از درآمد آنان استفاده کنند. (بدور، ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۱۳۲) مسئولان فندق‌های غیر دولتی نیز موظف بودند مالیات قابل توجهی را متناسب با درآمد فندقشان به حاکم شهر بپردازند (لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۱: ۲۳۷؛ مارمول کربخال، ۱۴۰۸-۱۴۰۹، ج ۲: ۱۴۸)، زرکشی در قرن هشتم به مالیات‌های شماری از فندق‌های شهر تونس در دوره ابو فارس عبدالعزیز حفصی اشاره می‌کند فی المثل مالیات فندق الخضاه سه هزار دینار طلا، فندق الملع ۱۵۰۰ دینار طلا و فندق البیاض ۱۰۰۰ دینار طلا بوده است (زرکشی، ۱۹۶۶: ۱۱۷-۱۱۶) در موارد لزوم و نیاز حکومت به ویژه در تأمین مایحتاج سربازان درحین محاصره یا لشکرکشی، فندق‌های مهم موظف بودند این هزینه‌ها را بدون هیچ چون و چرایی بپردازند، در واقع این فندق‌ها حکم بانک‌هایی را داشتند که حکومت می‌توانست در صورت نیاز بدون نگرانی از بازپرداخت

پول کلانی را برداشت کند. (نک: لئون افریقی، ۱۹۸۳، قسم ۱: ۲۳۷؛ مارمول کربخال، ۱۴۰۸-۱۴۰۹، ج ۲: ۱۴۸) به جز حکومت، بخش خصوصی نیز از درآمذزایی فندق‌ها برای تأمین هزینه‌های خود استفاده می‌کرد، چنانکه گاه برای تأمین هزینه‌های مدارس، خانقاه‌ها و زاویه‌ها فندق می‌ساختند و یا آن را وقف می‌کردند تا از سود حاصل از آن فندق هزینه‌های آن مدرسه یا خانقاه تأمین شود. (مقریزی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۵۲، ۱۷۰)

برخی فندق‌ها خدمات خیریه همچون اسکان فقیران و در راه ماندگان (ابن السبیل) نیز ارائه می‌کردند. درآمدهای این فندق‌ها برای انجام این امور از وقف و کمک‌های اعیان و بزرگان تأمین می‌شده است، شاهد این امر گزارشی از ابن زیات است، به نوشته وی در قرن هشتم ابوعلی عمر بن یحیی الزناتی در هنگام قحطی در شهر بجایه فندقی بزرگ را به مبلغ سیصد دینار خرید. سپس نزد بزرگان بجایه رفت و با تک تک آنان درباره کمک به فقرا صحبت کرد و هر یک از آنان، آنچه در توان داشت به او کمک کرد. سپس در خیابان‌های بجایه قدم می‌زد و هرگاه از کنار یک فقیر می‌گذشت، او را به اسکان در فندقش فرا می‌خواند هنگامی که مردم فقیر در فندق جمع شدند، برای آنان لباس و آذوقه فراهم کرد و آنان به مدت یک سال در آنجا ماندند تا قحطی برطرف شد. (ابن زیات، ۱۴۲۷: ۳۵۸؛ مقریزی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۶۸، ج ۴، ص ۲۰۲؛ ابن جبیر، ۱۹۰۷: ۹۳-۹۲)

اقامت در فندق‌ها برای تاجران و مسافران معمولاً بیش از چند هفته نبود، اما برخی برای سالها در یک فندق اقامت داشتند نه برای تجارت بلکه برای تحصیل علم، نمونه این افراد ابو بکر محمد بن احمد بن طاهر الانصاری الاشیبلی معروف به «الخدب» متوفی ۵۸۰ بود که در مصر به مدت ۱۴ سال برای کسب علم در فندقی اقامت داشت. (مقریزی، ۱۴۲۷، ج ۵: ۱۰۴-۱۰۳؛ سیوطی، ۱۴۲۹، ج ۲: ۵۸۴) در مواردی نیز یک فندق برای مدتی هرچند کوتاه به مدرسه‌ای تبدیل می‌شد که طالبان علم برای بهره بردن از محضر عالمی که در آن فندق اقامت داشت بدانجا می‌رفتند؛ چنانکه زمانیکه ابن دَبَّاج متوفی ۳۱۷ به قیروان رفت و در فندق ابن خیرون اقامت داشت اهالی علم و دانش قیروان برای دیدن وی به این فندق می‌آمدند (ابن فرضی، ۱۴۲۹، ج ۲: ۵۳؛ برای نمونه بیشتر نک: ابن زیات، ۱۴۲۷: ۱۳۱۳) علاوه بر این فندق‌ها گاه اقامتگاه مقامات دولتی برای انجام امور خاص یا برگزاری جلسات محرمانه بود. (برای نمونه نک: صفدی، ۱۴۳۰، ج ۲: ۴۴۷)

نتیجه گیری

سراهای تجاری که در نقاط مختلف جهان اسلام با اسامی متفاوتی همچون خان، قیصریه و فندق خوانده می‌شدند، یکی از ارکان اقتصادی جامعه آن روز بودند؛ یعنی همانطور که بازارها در داخل شهرها مرکزی اقتصادی برای خرید و فروش کالاهای تجاری و عرصه کار پیشه‌وران و صنعتگران مختلف بودند، این سراهای تجاری نیز در خارج و یا داخل شهرها مکانی برای عرضه کالاهای عمده و خارجی به شمار می‌آمدند. با این تفاوت که برخی از این سراها همچون فندق که بیشتر در غرب جهان اسلام رونق داشت علاوه بر سرایی تجاری یک اقامتگاه موقت نیز بود و تاجران مسلمان و اروپاییان با ورود به یک شهر در ابتدا در فندق اقامت می‌کردند و در طول اقامتشان به خرید و فروش کالاهای خود در خود فندق و یا بازارهای شهر می‌پرداختند. هرچند فندق‌ها بیشتر جنبه تجاری و اقامتی داشتند، اما گاه بر اساس شرایط و یا بحرانی که در یک دوره به وجود می‌آمد کارکرد آن متناسب با آن شرایط و بحران تغییر می‌کرد. کارکرد تجاری فندق‌ها و سود حاصل از خرید و فروش اجناس و یا تعرفه‌ای که دولت بر محصولات می‌بست چنان زیاد بود که در دوره‌هایی فندق‌های دولتی ساخته می‌شد تا منابع مالی حاصل از آن فندق مستقیماً برای حکومت باشد. همچنین فندق‌های خصوصی نیز می‌بایست مالیات قابل توجهی را متناسب با درآمد فندقشان به حاکم شهر پرداخت کنند.

منابع

- ابن بطوطه، ابوعبدالله محمد (۱۴۱۷). رحله ابن بطوطه، به کوشش عبد الهادی تازی، ریاض، اکادیمیه المملکه المغربیه.
- ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸). صوره الارض، بیروت، دارصادر، ج ۲.
- ابن زیات، یوسف بن یحیی (۱۴۲۷). التشوف إلى رجال التصوف، قاهره، مکتبه الثقافه الدینییه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴، ج ۱۰.
- ابن فرضی، عبدالله بن محمد (۱۴۲۹). تاریخ علماء الأندلس، تونس، دار الغرب الإسلامی، ج ۲.
- ابن جبیر، محمد بن احمد (۱۹۰۷). رحله ابن جبیر، بیروت، دار و مکتبه الهلال.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵). تاریخ مدینه دمشق و ذکر فضلها و تسمیه من حلها من الامثال او اجتاز بنواحیهها من واردیهها و اهله، بیروت، دارالفکر، ج ۲، ۳۶ و ۵۸.
- ادریسی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۹). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق، بیروت، عالم الکتب، ج ۲.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱). تهذیب اللغة، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۹.

- بدور، مصطفى غازى مصطفى (٢٠١٥-٢٠١٦). التاريخ الاقتصادى للدولة المملوكية، اردن، جامعه يرموك.
بقاعى، ابراهيم بن حسن (١٤٢٢). عنوان الزمان بتراجم الشيوخ و الاقران؛ قاهره، دار الكتب و الوثائق القوميه،
الاداره المركزيه للمراكز العلميه، مركز تحقيق التراث.
- جزنائى، على (١٤١١). جنى زهره الآس فى بناء مدينه فاس، به كوشش عبدالوهاب ابن منصور، رباط، المطبعه
الملكيه.
- زرکشى، محمد (١٩٦٦). تاريخ الدولتين الموحيديه و الحفصيه، به كوشش محمد ماضور، تونس، المكتبه
العتيقه.
- سيوطى، عبدالرحمن بن ابى بكر (١٤٢٩). تحفه الاديب فى نحاء مغنى اللبيب، اردن - عمان، جدارا للكتاب
العالمي، ج ٢.
- شهابى، قتيبه (١٩٩٩). معجم دمشق التاريخى للاماكن و الاحياء و المشيدات و مواقعها و تاريخها كما وردت
فى نصوص المؤرخين، دمشق، منشورات وزاره الثقافه، ج ٣.
- صفدى، خليل بن ابيك (١٤٣٠). اعيان العصر و أعوان النصر، بيروت، دار الكتب العلميه، منشورات محمد علي
بيضون، ج ٢.
- فراهيدى، خليل بن احمد (١٤٠٩). كتاب العين، قم، نشر هجرت، ج ٥.
- لئون افريقي (١٩٨٣). وصف افريقيا، ترجمه محمد حجى و محمد الاخضر، بيروت، دار الغرب الاسلامى، قسم
١ و ٢.
- مارمول كربينخال (١٤٠٨-١٤٠٩). افريقيا، ترجمه محمد حجى و ديگران، رباط، دار نشر المعرفه، قسم ١ و ٢.
- مقريزى، احمد بن على (١٤١٨). المواعظ و الإعتبار بذكر الخطط و الآثار، بيروت، دار الكتب العلميه، ج ٣ و
٤.
- مقريزى، احمد بن على (١٤٢٧)، المقفى الكبير، بيروت، دار الغرب الاسلامى، ج ٥.
- ياقوت حموى (١٩٩٥). معجم البلدان، بيروت، دار صادر، ج ٤.

Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza, edited by Moshe
Gil(1979) Leiden: E.J.BRILL.

Scharabi, Mohamed(1985). Der Bazar: das Traditionelle Stadtzentrum in Nahen Osten
Und Seins Handelseinrichtungen, Tubingen: Verlag Ernst Wasmuth.